

O'ZBEK TILIDA HISLARNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Mamasoyilova Sitora Mirzoxid qizi

sitoramamsoyilova@gmail.com,

ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada hislar tadqiqi, o'zbek tilida hislarni ifodalovchi birliklar tushunchasi hamda hislarni ifodalovchi birliklar: so'z, so'z birikmasi, ibora haqida so'z yuritilgan. Ularning nutqdagi ahamiyati, shaxslararo munosabatlarda samarali muloqot qilish va aloqalarni o'rnatishdagi roli ta'kidlangan.

Abstract: This article gives an information about the study of feelings, the concept of units expressing feelings in the Uzbek language, and units expressing sentiments: word, word phrase, idiom. Their importance in speech, their role in effective communication and establishing contacts in interpersonal relations is emphasized.

Аннотация: В данной статье дается информация об изучении чувств, понятии единиц, выражающих чувства в узбекском языке, и единиц, выражающих чувства: слово, словосочетание, идиома. Подчеркивается их значение в речи, роль в эффективной коммуникации и установлении контактов в межличностных отношениях.

Kalit so'zlar: *hislar, sentiment analiz, so'z, so'z birikmasi, ibora, shaxslararo munosabat.*

Kirish

Hislar kishilar muloqotida asosiy rol o'ynaydi, til orqali faqat fikrlar emas, balki shaxs, predmet hamda yuz berayotgan voqea-hodisalarga bo'lgan subyektiv munosabat ham ifodalanadi. Negaki til faqat aloqa vositasi emas, u fikrlarni yaratish va tushuntirish usuli hamdir.

Hislarni o'rganish turli fanlar, jumladan, tilshunoslik, psixologiya va antropologiya uchun muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib kelgan. Tilshunoslikda hislar tadqiqi Ch. Darvin va V. Jeyms singari tabiatshunos hamda psixolog olimlarning XIX asr oxirlarida hislar va til orasidagi bog'liqlik borasida bildirgan qarashlari negizida shakllangan. Biroq XX asrning o'rtalariga kelibgina tilshunoslar tomonidan hislarning tildagi rolini tizimli ravishda o'rganish boshlandi. Jumladan, A. Vierzbikka, J. Lakof, S. Ervin-Trip, D. Tannen, A. Duranti kabi lingvistlar hislar va madaniy semantika, til, bilish va hissiyotlar o'rtasidagi munosabat, nutq va nutqning hissiy mazmuni, ijtimoiy va madaniy kontekstlarda his-tuyg'ularning qanday uzatilishi va talqin qilinishi, muloqotda hislarning ahamiyatini o'rganishgan. Bu tadqiqotlarning barchasi hislar va til orasidagi o'zaro murakkab ta'sir haqidagi nazariyalarni boyitishga hissa qo'shgan, hislarning qanday

ifodalanishi, talqin qilinishi va til orqali shakllantirilishidagi qarashlarning chuqur tadqiqiga bag'ishlangan.

Bundan tashqari jahon veb tarmog'i bugungi kunda xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlari, kitoblar, texnik jihozlar; mehmonxonalar, ko'ngilochar maskanlar, umumiy ovqatlanish joylari va ularda ko'rsatilgan xizmat sifati haqida xaridorlar hamda iste'molchilar tomonidan yozib qoldirilgan shaxsiy fikrlar omma bilan bo'lishiladigan keng platformaga aylangan. Hozirda onlayn tarmoq 5.3 milliarddan ortiq faol tarmoq foydalanuvchilarini qamrab olgan [www.statista.com]. Sentiment analiz esa shu tarmoq foydalanuvchilari qoldirgan subyektiv fikr, izohlarda ifodalanuvchi hislarni tahlil qilishi bilan ahamiyatlidir. Negaki hislar tahlili orqali tashkilotlar, xaridorlar yoki sayyohlar mahsulotlar xaridi, maishiy xizmat ko'rsatish sohasidan kelgusida qaysi tanlovni amalga oshirishi kerakligi borasida qaror qabul qila oladi, bu esa o'z navbatida vaqtni tejaydi, iste'mol mahsulotlarining sifatini oshiradi hamda raqobatni ta'minlaydi. Yana bir e'tiborli jihati shundaki, mamlakat ichida sodir bo'lgan va bo'ladigan voqealarga nisbatan odamlarning ularga nisbatan shaxsiy munosabatini tahlil qilish sotsiologiya, statistika kabi sohalarni aniq fakt, shu bilan birgalikda, voqeliklarga nisbatan xolis bildirilgan munosabatlar xulosasi bilan ta'minlaydi.

O'zbek tili millionlab odamlar so'zlashadigan tildir. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri hislarni va fikrga munosabatni bildiruvchi o'ziga xos leksik, sintaktik hissiy birliklarning mavjudligi. Ushbu hissiy birliklar muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi, suhbat yoki xabar ma'nosiga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilida ifodalanuvchi hislarni o'rganish boshqa tillarga nisbatan kam tadqiq etilgandir. Bugungi kungacha ushbu mavzu yuzasidan qilingan ishlar jamiyatdagi shaxslararo munosabatlarda hislar va ularni ifodalashning rolini yoritib berish, amaliy jihatdan qo'llash uchun yetarli emas. O'zbek tilining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari, ya'ni leksik, morfologik birliklar, iboralarning hislarni ifodalashda o'rni qay darajada ekanligini hamda ularning tildan foydalanish va fikrni yetkazishdagi ahamiyatini o'rganish uchun qo'shimcha izlanishlar zarur. O'zbek tilida hislar va ularni ifodalovchi leksik birliklarni o'rganish esa masalaga ayni yechim bo'la oladi.

I. Turansky fikricha, “Emotsionallik – bu ayrim obyektiv lisoniy birliklar tomonidan aniqlanishi mumkin bo'lgan ruhiy holat” [Turanskiy, 1990]. Shu qatori “hislar” ham obyektiv lisoniy birliklar qatorida turadi, unga tegishli subyektiv lisoniy birliklarni bilish uchun mavzuga chuqurroq yondashish talab etiladi.

“Ekspressivlik ifodalovchi leksik-frazeologik vositalar sifatida polisemantizm, trop, stilistik chegaralangan leksika, sinonimiya va frazeologiya kabi hodisalarni belgilash mumkin. Sanab o'tilgan til hodisalari ekspressivlik hosil qilishda aktiv va sermahsul vositalardir. Polisemantizmlar bir ma'nosi (to'g'ri, nominativ ma'nolar) bilan neytral, yana bir ma'nosi (figural – ko'chma ma'nosi) bilan esa ekspressiv-emotsional fikr ifodalash uchun xizmat qiladi: *Do'stlik oftobining so'nmas quyoshi* (“O'zbekiston adabiyoti va san'ati”).

Sinonimiya stilistikaning asosi bo'lib, sinonimik birliklar ekspressivliklar yaratishda muhim o'rin egallaydi. Masalan, yuz, bet, aft, bashara, chehra, oraz sinonimik qatoridan aft, bashara, chehra, oraz so'zlari ekspressiv-stilistik bo'yoqlidir” [Abdullayev, 1983:4].

Demak, tildagi so'zlar qaysi turkumga oid bo'lmasin, ularning ko'pchiligi hissiy ma'no tashiy oladi. So'z hislar va fikrlarni shakllantirish imkoniyatiga ega va ular ayni vaqtda hislarni tahlil qilishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Yuqoridagi fikrga qo'shimcha tarzda aytish mumkinki, faqatgina ma'no hamda shakl jihatdan sinonimiya qatori emas, balki antonimlar ham so'zlarning hissiy ma'nosini yaqqol namoyon eta oladi. Antonimlarda bu aniq ifoda etiladi, chunki bir vaqtning o'zida bir antonim qo'llansa, uning zidi ham esga olinadi. Masalan, arzon-qimmat, yaxshi-yomon, kam-ko'p. Biroq bu birliklar turli vaziyatlarda, sohalar tarmog'ida turli ma'no kasb etishi mumkin. Misol uchun, “qimmat” so'zi bozordagi xaridorning salbiy munosabatini ifodalasa, mehmonxona va xizmat ko'rsatish sohasidagi xaridor uchun sifat jihatidan yuqori baholangani sababli ijobiy baho bo'la oladi.

“Ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli kommunikatsiyada ham, subyektiv munosabatda ham o'zining asl mohiyatini ko'rsata oladi. V.A.Bogorodiskiy aytganidek, “Morfologiya ayrim kategoriyalarning (so'z kategoriyalarining), ular formalarining inventarlaridan iborat. Sintaksis esa bu so'z formalarining hammasini harakatda va hayotda, nutq sostavida ko'rsatadi” [Abdullayev, 1983:6]. So'z nominativ shaklda turganda unga lisonidagi bor ma'nolar yuklangan holda bo'ladi. U boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishganda kontekst holatidan kelib chiqib aniq vaziyatdagi ma'nosini namoyon eta oladi. M.N.Goder bu haqda shunday deydi, “So'z birikmasi biror voqea-hodisani, u haqidagi tushunchani ifodalaydi. Lekin bu tushuncha soddagina emas. U yagona tushuncha bo'lishi bilan birga, tushunchalarning birikuvidan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri butun so'z birikmasi orqali ifodalangan tushunchadan farq qiladi...” [Sharipov, 1978:15]

Leksik birlik	Farqi	O'xshashligi	Misol
So'z	Nominativ ma'noda turadi, biroz noaniq.	Hissiy belgi tashiy oladi	Yalmog'iz : 1. Mifologik qahramon. 2. Hamma narsani yeb-yutadigan; yuho.
So'z birikmasi	Aniq ma'no tashiy oladi.	Hissiy belgi tashiy oladi.	1. Yalmog'iz kampir – hissiy belgi tashimasligi aniq. 2. Bu yalmog'iz qashshoqlikning zaharli tomirlari o'z rizqini qayerdan va qanday olishini yaxshi bilib oldi – hissiy belgi tashiydi, ma'no aniq bilinmoqda.

1.1-jadval. So'z va so'z birikmasining hissiy ma'no tashuvi orasidagi farq va o'xshashliklar

Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, so‘z birikmalari hissiy ma’no tashishda va hislar tahlilida aniqroq natija bera oladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqdan olingan xaridor izohidagi hissiy ma’no tashuvchi so‘z birikmasi tahlilini olaylik:

Sharhlar

Azamat

★★★★★ 20-02-2023

Menga kitob juda yoqdi. Endi o'qishni boshlagan yoki o'qishni niyat qilganlarga bittagina maslahat beraman, kitob boshida huddi ertaklardagidek boshlanadi ammo "eee bu ertak kitob ekan-ku" deb shoshilinch xulosa chiqarmang, sabr qilib oxirigacha o'qing))

1.1-rasm. So‘z birikmasining hissiy tahlili uchun olingan xaridor izohi

Bu yerda xaridor tomonidan sotib olingan predmetga nisbatan subyektiv munosabat bildirilmoqda. Subyektiv munosabat predmet haqidagi “juda yoqdi” birikmasi orqali aniq ifoda etilgan, bu esa xaridor munosabatida ijobiy fikr borligini anglatadi. Ta’kidlab o’tish lozimki, “yoqdi” so‘zidan ko‘ra “juda yoqdi” birikmasi munosabatdagi aniqlikni to‘la ochib bera oladi. Bu esa o‘z navbatida boshqa xaridorlarning ham ushbu predmetga nisbatan tasavvur hosil qilishi va qaror qabul qilishida muhim rol o‘ynaydi.

“Frazelogizmlar voqea-hodisa, belgilarning inson ongiga kuchli ta’sir qilishi, shu kuchli ta’sir natijasini nutqda to‘laligicha ifodalash, umuman, fikrning ta’sirchanligiga erishish maqsadi zaminida yaratilgan til hodisasidir” [Abdullayev, 1983:4]. Ularning o‘ziga xos jihati bir nechta so‘zdan tashkil topsa ham, ammo ma’nosi bir so‘z yoki undan ortiq so‘zlarga teng kelishi haqidagi informatsiyani tashiy olishidir. Bu oddiy matn holida o‘quvchiga kontekstga muvofiq aniq bo‘ladi, biroq hissiy tahlil uchun qo‘shimcha izlanishlar talab etiladi. O‘zbek tilida iboralar bo‘yicha amalga oshirilgan leksikografik izlanishlar hissiy tahlil uchun yetarli emas. Chunki ular ma’noviy jihatdan kerakli uch: ijobiy, salbiy, neytral kategoriyaga ajratilmagan. Ularni ushbu ko‘rinishda lug‘at va internet tarmoqlaridan to‘plangan matn bazalari asosida tavsiflab chiqish talab etiladi:

Ibora	Tavsif	Kategoriya
A’zoyi badanidan sovuq ter chiqib ketdi	ruhiyati keskin o‘zgarmoq	salbiy
A’zoyi badanidan o‘tib ketmoq	xafa bo‘lmoq	salbiy
Ahd qilishmoq	ahdlashmoq	neytral
Ahvoli tang	juda yomon	salbiy

Og'zi qulog'ida

xursand

ijobiy

1.2-jadval. Iboralarning hissiy tahlil asosida kategoriyalarga bo'linishi

Iboralar ekspressivlik jihatidan bildirilayotgan predmet, shaxs yoki voqea-hodisaga qaratilgan subyektiv munosabatni yuqori ekspressivlik bilan namoyon etuvchi birlik. Ular nazariy tilshunoslik, leksikografiya tarmoqlari bo'yicha tahlil qilingan bo'lsa, hozirgi vaqtda uning tadqiqi tabiiy tilni qayta ishlashda (NLP) hissiy tahlil uchun ahamiyatli hisoblanadi.

Xulosa

O'zbek tilida hislarni ifodalovchi birliklar, jumladan, so'z, so'z birikmasi, iboralar o'zining umumiy va xos xususiyatlariga ko'ra hissiy ma'no tashiydi va ularni shu xususiyatlaridan kelib chiqib tadqiq etish talab qilinadi. Bundan tashqari hissiy birliklar lingvistik jihatdan shunchaki so'z, so'z birikmasi yoki iboralar emas, balki tildan foydalanuvchi shaxsga o'z hislarini ifoda etish, boshqalar bilan munosabatga kirishishda aloqa o'rnatish, ijobiy, salbiy yoki neytral bahosini berish imkonini yaratuvchi vosita. Shuning uchun shaxslararo muloqotda kishilarning subyektiv munosabatini bildiruvchi hissiy ma'no tashuvchi birliklarni tahlil qilish hissiy tahlil uchun muhimdir.

Qilinadigan ishlar tabiiy tilni qayta ishlashning kichik tarmog'i sanaladigan sentiment analiz uchun zaruriy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu orqali internet tarmog'idan foydalanuvchi o'zbek segmentining mamlakat hududida yuz berayotgan voqealarga, ko'rsatilayotgan xizmatlar va foydalanilayotgan mahsulotlar borasida bildirgan shaxsiy fikrlarini real vaqt davomida statistik tahlil qilish imkoniyati tug'iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaksik usullari. - Toshkent, 1983.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili frazeologik lug'ati. -Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
3. Turansky I. Sementicheskaya kategoriya intensivnosti v angliyskom yazike. - Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
4. Sharipov M. Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi masalasi. - Toshkent: Fan, 1978.
5. www.statista.com